

Н.П. Русаченко, асп.

ЛІНІЙНІ МОДИФІКАЦІЇ ОСНОВ У СЛОВОТВОРІ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ХУІІІ СТ.

Дослідження морфологічні явища нарощення, усічення та накладання у староукраїнському іменному і дієслівному словотворі ХУІІІ ст.

The morphological phenomena of expanding, apocoping and superposing in old Ukrainian nominal and verbal word-formation in the 18th century are studied.

Словотвірна морфологія, що являє собою складову частину дериватології, має значно вужчу, ніж оствання, сферу дії. Якщо в дериватології визначаються словотвірні категорії, види, типи, гнізда, то предметом вивчення словотвірної морфології є дериватологія в динаміці, коли фіксується момент сполучуваності словотвірних одиниць¹.

В історичному словотворі, як і в описовому, синхронному, умови, необхідні для функціонування морфологічних явищ, визначаються особливостями взаємодії твірної основи і дериваційного форманта. Вихідним для характеристики цих умов є поняття морфологічно релевантної позиції, під якою розуміють позицію сполучуваності непрямого варіанта твірної основи з тим дериваційним суфіксом, перед початком якого фіксується інший, аніж у попередньому варіанті, фонологічний сегмент основи². Сама наявність дериваційного суфікса ще не створює зазначеної позиції, яка реально виникає тоді, коли має місце морфологічна сполучуваність суфікса й основи.

Ця сполучуваність можлива, якщо кореневі морфеми модифікуються у своїй фінальній частині, суфіксальні – у фонологічній позиції зачину. Отже, мотивуюче слово і дериватор звичайно потребують певної підготовки до морфологічної сполучуваності. В історичній морфології засобами цієї підготовки найчастіше виступають явища нарощення, усічення та накладання. Характерною їх особливістю є здатність модифікувати основи похідних слів: усувати структурно-семантичні перешкоди, що зустрічаються у процесі творення, обмежувати зайве накопичення морфем тощо³. Обов'язковою умовою реалізації лінійних

модифікацій основи є “збереження в похідному слові тієї частини основи, яка несе семантичну інформацію”⁴.

Мета цієї статті – проаналізувати явища нарощення, усічення та накладання в історії староукраїнської писемно-літературної мови ХУІІІ ст. Цю добу можна розглядати як завершальну у тривалому процесі переходу до національної літературної мови, що формувалася на основі живого народного мовлення. Для аналізу дібрано пам’ятки, у яких, на нашу думку, найповніше відбилося тогочасне живе народне мовлення: віршована література, літописна, ділові документи, приватні листи, лікарські та господарські поради; частина текстів – рукописи. За цими джерелами простежено характерні морфонологічні явища іменного та дієслівного словотвору ХУІІІ ст.

Нарощення. У досліджуваних текстах, як і в сучасній мові, фіксуються додаткові елементи, морфонологічна функція яких – сприяти міжморфемному зв’язку; на значення мотивованого слова вони, як правило, не впливають. Суть нарощення полягає в тому, що між словотворчими одиницями “встановлюється асемантична прокладка, яка знешкоджує сполуки морфем, заборонені законами морфології” певної мови⁵. Відповідний термін загалом називають порізному, проте найчастіше – інтерфіксом; зокрема, останній ужито в академічному виданні “Словотвір сучасної української літературної мови”, де він характеризується як складова частина поліморфемних суфіксів, що постали внаслідок перерозкладу морфем (К.: Наук. думка, 1979. – С. 20).

У наших пам’ятках явище нарощення найчастіше зустрічається в дієслівному словотворі. Висока частотність характеризує дві голосні: и та а. Так, голосна и нарощується: а) при творенні дієслів від іменникових основ: скоренити (КЗ, 186) докончити (186), згрішили (192), мучити (193), изм’їрити (195), мовит (ДН, 173), обвинивши (ДН, 164), присоливши (АД, 81) поважит (84), іспришит (86); б) при творенні дієслів від прикметникових основ: наситити (КЗ, 188), обогатити (188), похибити (196), з’суши (АД, 182); в) при творенні дієслів від прислівникових основ: надблизилися (ДН, 149).

Голосна а як елемент нарощення виступає дещо меншою мірою: а) при творенні дієслів від іменникових основ: хрипають (КЗ, 185), удивляємь (191), прогнївати (194), з’мовляємося (ДН, 174); б) при творенні дієслів від прикметникових основ: равняет (КЗ, 196); в)

при творенні дієслів від прислівникових основ: примножать (КЗ, 188), учащаеть (196).

Активним виявляється нарощення ова/ева, що найчастіше фіксується в інфінітивних формах, у формах дієслів минулого часу: уврачевать (КЗ, 184), бѣдовать (185), именовать (192), бунтовалися (ДН, 158), вишинковали (161).

При творенні прикметників найуживанішим виявляється нарощування сполук “голосний + приголосний”; це сполуки ей, ов, ен, ев, ес, ет та ін. Вони охоплюють сферу відіменникового словотвору прикметників і найчастіше зустрічаються в позиції перед наступними суфіксами -ск- та -н-: керебердянський (ДН, 165), подолковский (175), катовская (КЗ, 44), бѣховская (45), славетних (185), поверховних (АД, 77), временной (ЛВ, 266 зв.), именной (ПЛ, 58).

Нарощення в галузі словотвору іменників загалом нехарактерне для аналізованих текстів. Воно засвідчується невеликою кількістю сполук “голосний + приголосний” при творенні відіменних іменників: кривавнику (АД, 79), полковника (163).

Отже, явище нарощення виявляється найпродуктивнішим при творенні дієслів, тоді як у словотворі іменників воно представлене рідко, здебільшого в окремих основах. Найактивніше виявляється нарощення голосних а та и, що охоплює практично всі сфери дієслівного словотвору. У словотворі прикметників найуживаніші сполуки “голосний + приголосний” в позиції перед наступними суфіксами -ск- та -н-.

Усічення – процес, протилежний нарощенню, який полягає у “відпадинні від основи слова при творенні граматичних форм або слів кінцевих частин”, завдяки чому усуваються “скупчення голосних і приголосних”⁶. Усічення (елізія, інкорпорація) виникає у словотвірному процесі ще у XII – XIII ст., коли внаслідок занепаду зредукованих голосних виникають у кінці основи та на початку дериваційного суфікса складні для вимови сполуки приголосних на міжморфемному шві⁷.

Тексти пам’яток ХУІІІ ст. фіксують приклади елізії в основах дієслів, іменників, прикметників та прислівників. Звичайно елізює кінцева частина основи (суфікс або кінцевий голосний кореня). Так, у галузі іменникового словотвору найчастіше має місце усічення а та и.

Зокрема, втрачаються кінцеві голосні дієслівних основ при творенні від них іменників за допомогою суфіксів:

--ець та -никъ на позначення особи: обручница (КЗ, 42), наступцовъ (44), вѣршописецъ (184), марнотравцею (187), лѣтописци (УВ, 27); клеветникъ (КЗ, 45), наемниках (186), зборщикомъ (АК, 225), розищики (ДН, 165), заступникъ (УВ, 29 зв.);

--ен- на позначення іменників з абстрактним значенням дії: крещенія (КЗ, 40), створенія (91), строенія (186), породженіям (189), хожденія (197), извѣщенія (199), запаленю (ДН, 148), вязене (158), раззорение (164), наущенню (176), гоення (АД, 78), порушенія (82), мороженія (87), видоення (89);

--Ш- ("нуль суфікса") зі вказівкою на опредмечену дію, її наслідок тощо: крикъ (ДН, 147), приказу (148), вози (159), разговор (173), розискъ (173), переходу (174), нападами (175), уразу (АД, 83), слухъ (84), приход (КЗ, 40), плачемъ (44), хвалу (196);

--ен+---ств-, -к-, -ок-, -б- та інші з різними значеннями: послушенство (КЗ, 191), окрутенство (197); ворожка (ДН, 160), по записцѣ (АК, 63); остатокъ (АД, 107 зв.), выродки (ЛВ, 301); грозьбою (КЗ, 44), службахъ (186); безчинство (КЗ, 107).

Названі вище усічення виступають у досліджуваних пам'ятках як продуктивні при творенні віддієслівних іменників. Окрім них, маємо й такі, що представлені лише поодинокими прикладами. До останніх належать усічення: -ова- у віддієслівному іменнику присутствіи (ДН, 177); -ок- і -н- у відприкметникових іменниках висотъ (КЗ, 177), достовѣріє (ДН, 149); -с- та -у- у віддієслівних іменниках святокрадцѣх (ДН, 160), помяненіє (АД, 78) та ін.

У галузі творення прикметників явище усічення фіксується дещо меншою мірою. Сказане стосується як набору сегментів, що зазнають елізії, так і їх кількісного представлення в текстах. Зокрема, відзначаємо такі види усічення:

– -и-, -а-, -ну- при творенні віддієслівних прикметників: сѣнокосіє (ДН, 163), уломних (КЗ, 190), зичъливий (ПЛ, 1), похвалную (АК, 177); поважную (ПЛ, 4); росквѣтлїй (АД, 89 зв.);

– -к- – кінцевий приголосний основи у відтопонімічних прикметниках: лютенским (ДН, 159) – від Лютенка; слободскій (176) – від Слободка; решетиловской (177) – від Решетиловка;

– кінцеві -к-, -л- при творенні відіменникових прикметників: дѣравіє (КЗ, 188), земний (196);

– -к- при творенні вищого ступеня порівняння прикметника тяжшиє (ДН, 148).

У галузі творення дієслів явище усічення обмежене зовсім невеликою кількістю випадків. Так, у відприкметникових дієсловах зазнають елізії сегменти -к-, -н-, -ок-: осолодить (АД, 106), похибити (КЗ, 196), возвысившись# (УВ, 29). Зникає сегмент -ость при творенні дієслова урадовалися (КЗ, 195) від іменника радість.

При творенні прислівників усічення кінцевих сегментів -ок-, -к- характеризує незначною кількістю випадків форми вищого ступеня порівняння: ниже (ДН, 158), выше (165), ближей (КЗ, 40).

Як бачимо, усічення фіксується при творенні всіх розгляданих частин мови, проте найпоширенішою є елізія голосних а, и при творенні віддієслівних іменників у позиції перед наступними суфіксами ець, -никъ та -ен-. У галузі прикметників найактивніше виступає усічення голосних и, а у віддієслівних утвореннях у позиції перед наступним суфіксом -н-, а також в ад'ектонімах. У дієслівному словотворі явище усічення виступає обмежено, а найменшою мірою – у прислівниковому словотворі (лише у формах вищого ступеня порівняння).

Накладання – явище, викликане потребою уникнення повторів тотожних сегментів при творенні похідних слів. Звичайно ці сегменти бувають повністю або частково присутні у двох сусідніх морфах⁸. Накладання (інтерференція) характеризується високим ступенем активності і маркує структуру похідних утворень різних часових зрізів у розвитку мови, у тому числі лексику досліджуваних нами текстів ХУІІІ ст.

Явище накладання найпоширеніше виступає у прикметниковому та іменниковому словотворі доби ХУІІІ ст. Так, у процесі творення прикметників інтерференція має місце в основному в дериватах із суфіксом -с?к-/-ск-. Останній характеризується складною фонемною будовою, що ускладнює його поєднання з твірними основами на приголосний.

У наших текстах явище накладання в зазначеній позиції зафіксоване разом із чергуванням приголосних. Чергування виступає тут модифікатором, який “приспосовує основу до сполучуваності з твірним морфом”⁹. Так, інтерференція з чергуванням [к] – [ц?] має місце у прикметниках потоцкие (ДН, 164), омелницкий (165), сотницкие (АК, 59 зв.), прилуцкого (216); із чергуванням [ч] – [ц?] – у прикметниках бахмацкой (АК, 287), гадяцкой (ПЛ, 46) та ін.

Накладання в іменниковому словотворі характеризує лише віддієслівні утворення. До найпродуктивніших типів належить

взаємонакладання кінцевого голосного а дієслівної основи та початкового сегмента суфікса -ан- при творенні абстрактних іменників зі значенням опредмеченої дії: зруйнованю (ДН, 147), помирковане (163), по вчитаню (164), именоване (171), розказаню (174), уживаня (АД, 76), зерваня (79), шмарованя (79), пищаніє (85), огляданя (87), од лежанія (87), прикладанія (87), зопсованя (88), справляня (КЗ, 187), розгибаніи (191). Накладання має місце і в процесі творення іменників за допомогою суфікса -ач-, що характеризують за видами їх дій: плескачь (176) та ін.

Отже, явище накладання (інтерференції) найпоследовніше характеризує прикметникові деривати-ад'єкtonіми з суфіксом -с?к/-ск- та віддієслівні іменники з суфіксами -ан- та -ач-. У першому випадку згадане явище звичайно супроводжується чергуванням приголосних.

У загальному підсумку констатуємо, що розглянуті морфонологічні явища нарощення, усичення та накладання найчастіше реалізуються в текстах староукраїнської літературної мови ХУІІІ ст. за допомогою двох необхідних компонентів – твірної основи і дериваційного афікса. Вони звичайно супроводжуються лінійними модифікаціями основ, завдяки чому стають можливими координація формальної сполучуваності словотворчих одиниць та структурно-семантичне увиразнення похідних утворень. Аналіз механізму сполучуваності мотивуючих основ і дериваційних формантів дозволяє виділити суфікси, які найчастіше спричиняються до лінійних модифікацій основ; зокрема, це суфікси -с?к/-ск-, -н- (у словотворі прикметників) та -ець, -никъ, -ен-, -ан- (у словотворі іменників).

¹Кравченко М.В. Словообразовательная морфонология украинского языка. Автореф. дис. ... док. филол. наук :10.02.01 / Ин-т языковедения им. А.А.Потебни. – К., 1990. – С. 30; ²Славянская морфонология : Субстантивное словоизменение. – М., 1987. – С. 13; ³Див.: Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова : Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К., 1999. – С. 176 – 180 та ін.; ⁴Земская Е.А. Современный русский язык : Словообразование. – М., 1973. – С. 144; ⁵Там само. – С. 113; ⁶Українська мова : Енциклопедія. – К., 2000. – С. 690; ⁷Див.: Горпинич В.О. Знач. праця. – С. 106; ⁸Докладніше див.: Там само.– С. 197 – 198; ⁹Там само. – С. 198.

Умовні скорочення назв джерел

АД – Лікарський poradник "Аптека домова" за зб-кою 1760-1780 рр. Рукоп. НБУ, шифр ДА/905л.

АК – "Акти про козаків", 1710-1779 рр. Рукоп. НБУ, шифр І.51191-51422.

ДН – Ділова і народно-розмовна мова ХУІІ ст. : (Акти сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1986.

КЗ – Зиновіїв Кл. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. до вид. В.Колосова та І.Чепіга. – К.: Наук. думка, 1971.

ЛВ – "Сказаніє о войнї козацкой з поляками" (1720) С.Величка. Рукоп. Публ. б-ки ім. М.Є.Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі, фонд 588, № 2020 (мікрофільм).

ПЛ – Приватні листи ХУІІІ ст./ Підгот. до вид. В.А.Передрієнко.– К.: Наук. думка, 1987.

УВ – Вірші зі зб-ки, укладеної "въ ключу Уманскомъ", ост. чверть ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр УІІІ.216(199).

Н.І. Білан, асп.

ТРАДИЦІЙНІ МОВНІ ЕЛЕМЕНТИ В УКРАЇНСЬКИХ ДУХІВНИЦЯХ ХУІІІ СТ.

Аналізуються усталені вислови із sacra nomina у структурі текстів заповітів ХУІІІ ст., а також книжні і живомовні елементи у формулах заключних протоколів.

Invariable expressions from sacra nomina in the structure of will texts dated the ХУІІІth century as well as books and live language elements in formulas of final protocols are analyzed in the article.

Тривалий процес переходу староукраїнської літературно-писемної мови на народну основу пов'язується загалом із жанрово-стилістичним розвитком. Виділяючи в історії мови, поряд з проблемою мовної будови, проблему мовного вживання і вважаючи другу змістом історичної стилістики, Г.О. Винокур підкреслював, що "в реальній дійсності будова мови виявляється тільки в тих чи в інших формах її вживання"¹ і що ці форми, історично змінні, впливають на історію самої мовної будови.

Синкретичний мовно-текстологічний опис актових джерел або ж вибірково-фрагментарна репрезентація деяких текстів, що мало місце у вітчизняному джерелознавстві ХХ ст., поступово долається з